

МАНАС ДАСТАНЫНЫН ЖҮСҮП МАМАЙ ВАРИАНТЫНДА КЕЗДЕШКЕН -ГАНЫ ЖАНА -ГАЛЫ МҮЧӨЛӨРҮНҮН КОЛДОНУЛУШ ӨЗГӨЧӨЛҮГҮ

Док. PhD. Мирзат РАКИМБЕК УУЛУ

Kyrgyz Turkish Manas University, Түркология бөлүмү

mirzat1@gmail.com

Аннотация

Дүйнөдөгү эң көлөмдүү эпикалык чыгармалардын бири “Манас” экени талашсыз. “Манас” дастаны кыргыз элинин жалпы маданиятын, тарыхын, үрп-адатын, этнографиясын жб. чагылдырган чыгарма болуусу менен коомубузда кыргыз элинин энциклопедиясы деп да аталганы маалым. “Манас” бул жагынан алганда этно-маданий, тарыхый маалыматтарды берүү менен катар тилдик каражаттарынын да зор казынасы болуп эсептелет. Бул макалада “Манас” дастанынын Жүсүп Мамай вариантында кездешкен айрым тилдик фактылар иликтөөгө алынат. Тактап айтканда, бул вариантта кездешкен чакчылдын –галы формасы азыркы адабий кыргыз тилиндеги –ганы формасы менен салыштырылып, алардын функционалдык жана маанилик катыштары иликтенет. Мындай изилдөөгө түрткү болгон себеп – аталган варианттын текстинде чакчылдын бул эки формасы тең кездешет. Бирок алар маани жана колдонулушу жагынан бири-биринен айырмаланып турганында.

Кыргыз тилиндеги –ГАНЫ мүчөсү курамы жагынан татаал мүчө болуп, кыргыз тилинин морфологиясына арналган китептеринде бул мүчө тууралуу төмөнкүчө маалыматтар берилген:

С. Кудайбергенов жана С. Давлетовдун 1980-жылы басылган «Азыркы кыргыз тили. Морфология» деген китебинде аталган мүчөнүн атоочтуктун өткөн чак -ган мүчөсү менен -лы мүчөсүнүн жалганышы аркылуу курулганы айтылат.

Кыргыз тилинде -ГАНЫ мүчөсүнүн -ГАЛЫ деген варианты бар экени жалпыбызга маалым. Өзгөчө, -ГАЛЫ формасынын ичкилик говорлорунда колдонулганы белгиленген, бирок кыргыз адабий тилинде биринчи варианты колдонулуп, бул мүчөнүн туюнкан маанилери дээрлик бардык грамматика китептеринде төмөнкүчө эки маанини билдиргени айтылат:

а) Көбүнчө негизги кыймыл аракеттин максатын туюндурат.

б) Негизги кыймыл-аракеттин белгилүү бир учурдан бери болуп келаткан мезгилин билдирет.

Ачкыч сөздөр: “Манас” дастаны, кыргыз тили, Жүсүп Мамай, чакчылдар.

THE FEATURES OF USING SUFFIXES LIKE -GAN/Y AND -GAI/Y IN EPIC OF MANAS BY JUSUP MAMAI

Dr. Mirzat Rakimbek Uulu

Kyrgyz Turkish Manas University, Turkology Department

Abstract

As known the epic of Manas is one of the largest epics in the world. Manas is the national heritage of Kyrgyz's. It has many different variants which are performed by Manaschy (performer epic of Manas). Every great Manaschy has his own variant of epic. However it does not mean that all these variants are very different from each other. They all have common heroes, topics and stories. In spite of it they have a little differences in the characters. One of the great Manaschy was Jusup Mamai who lived in Kyzyl-Su region of Xingjian province in

China. He acted up to the eight descendant of main hero of epic of Manas when the other Manaschys acted just up to three or five descendants. The language features and skills of Jusup Mamai are different as well. One of these differences is using of suffixes like *-GANŸ* (*-gany*, *-geni*, *-gonu*, *-gönü*, *-kany*, *-keni*, *-konu*, *-könü*) and *-GAIŸ* (*-galy*, *-geli*, *-golu*, *-gölü*, *-kaly*, *-keli*, *-kolu*, *-kölü*). But in epic of Manas by Jusup Mamai has different meanings of suffix like *-GANŸ*. Instead of this suffix it was used the suffix *-GAIŸ* (*-galy*, *-geli*, *-golu*, *-gölü*, *-kaly*, *-keli*, *-kolu*, *-kölü*). So, this paper aims to clarify the differences of these two suffixes and define the meanings of them.

In Kyrgyz language the gerund like *-GANŸ* (*-gany*, *-geni*, *-gonu*, *-gönü*, *-kany*, *-keni*, *-konu*, *-könü*) has some meanings like below:

- It indicates the purpose of the action.
- It indicates the origin point of the action up to now.

Keywords: epic of Manas, Jusup Mamai, gerund, Kyrgyz language.

MANAS DESTANININ CÜSÜP MAMAY VARYANTINDAKİ *-GAIŸ* VE *-GANŸ* EKLERİNİN KULLANIMI

Dr. Mirzat Rakımbek Uulu

Kırgızistan-Türkiye Manas Üniversitesi, Türkoloji Bölümü

Öz

Bilindiği üzere Manas Destanı dünya destanlarının en hacimlisidir. Manas destanının birçok varyantı vardır. Ancak bu varyantlar tamamen birbirinden farklı destanlar olarak yorumlanmamalıdır. Bu varyantlardaki farklılık destanın genel kurgu ve geleneksel mahiyetinden değil destanda geçen bazı olay ve kahramanlardan kaynaklanmaktadır. Manas destanını irticalen söyleyen şahsiyetlere Manasçı adı verilmektedir. Manas destanını söyleyebilme kabiliyeti olan büyük Manasçılar olarak Sagımbay Orozbekov, Sayakbay Karalayev, Tımbek Capıy uulu vb. bilinmektedir. Bir başka büyük Manasçılardan biri de Çin Halk Cumhuriyeti Sınırları içinde yaşamış olan Cüsüp Mamaydır. Cüsüp Mamay diğer Manasçılardan farklı olarak Manas'ın sekizinci kuşağına kadar destan söylemiştir. Diğer varyantlarda ise çoğunlukla Manas, oğlu Semetey ve torunu Seytek'e kadar anlatılırken, Sayakbay Karalayev beş kuşağına kadar söylemiştir. Cüsüp Mamay'ın Manas varyantında dil özellikleri de farklılık arz etmektedir. Bu farklılıklardan biri de günümüz Kırgızcasında *-GANŸ* (*-gany*, *-geni*, *-gonu*, *-gönü*, *-kany*, *-keni*, *-konu*, *-könü*) olarak bilinen zarf-fiil ekinin *-GAIŸ* (*-galy*, *-geli*, *-golu*, *-gölü*, *-kaly*, *-keli*, *-kolu*, *-kölü*) biçiminde kullanılmasıdır. Kırgızca gramer kitaplarında *-GANŸ* ekinin aşağıdaki fonksiyonları karşıladığı söylenmektedir.

- Genellikle asıl eylemin amacını bildirir.
- Asıl eylemin ne zamandan beri yapıldığını bildirir.

Ayrıca Cüsüp Mamay'ın varyantında *-GANŸ* ekinin de karşımıza çıkması ilginçtir. Bu çalışmada söz konusu eklerin kullanım biçimleri ve fonksiyonları araştırılarak, metindeki örneklerle desteklenecektir. Destandaki ekin edebi Kırgız lehçesinde kullanılan zarf-fiil ekinden farklı bir biçimde kullanıldığı ispatlanmaya çalışılacaktır.

Anahtar kelimeler: Manas destanı, Cüsüp Mamay, zarf-fiil, Kırgızca.

1. Киришүү

Кыргыз элинин сыймыгы, бүткүл дүйнөгө атагы чыккан «Манас» дастаны – элибиздин зор мурасы, а түгүл, элибиздин ар тараптуу энциклопедиясы болгону шексиз. Ушул зор көлөмдүү дастандын калыптанышынын негизин элибиздин тарыхтын кайсы бир мезгилдерде башынан өткөргөн жашоо-турмушу түзүп, ооздон-оозго оозеки түрдө айтылып келген. Ал эми бул дастанды айтуу иши мурунку кезде жомокчу деп аталып, кийин манасчы деген наамды алган сөзгө чебер кишилер тарабынан аткарылып келүүдө. Демек, «Манас» дастанынын автору эл болсо, аны айтуу иши манасчылар тарабынан ишке ашырылып, ар бир манасчынын өз дараметине жана усталыгына

жараша көркөм сөз каражаты, айтуу стили ж.б. жаатынан бири биринен анча-мынча айырмаланып, башка-башка варианттардын пайда болушун шарттайт. «Манас» дастанынын эң көлөмдүү варианттарынын бири – Кытай Эл Республикасындагы Кызыл-Суу Кыргыз автоном облусунда жашаган Жүсүп Мамайдын варианты. Жалпыбызга белгилүү болгондой эле бул вариант «Манастын» башка варианттарынан Манастын сегиз урпагына чейин айтылгандыгы менен айырмаланат. Ошону менен бирге «Манастын» аталган вариантында айрым сюжеттик, образдык, колдонулган сөз каражаттары жаатынан ж.б. тилдик айырмачылыктар да бар. Ошол айырмачылыктардын бири – чакчылдардын -ГАНЫ (-ганы/-гени; -гону/-гөнү; -каны/-кени; -кону/-көнү) жана -ГАЛЫ (-галы/-гели; -голу/-гөлү; -калы/-кели; -колу/ -көлү) мүчөлөрү. Бул макалада ушул мүчөлөрдүн дастандагы колдонулуш өзгөчөлүктөрү жана анын туюндурган маанилери илктөөгө алынат.

2. –ГАНЫ чакчылынын изилдениши

Кыргыз тилиндеги –ГАНЫ мүчөсү курамы жагынан татаал мүчө болуп, кыргыз тилинин морфологиясына арналган китептеринде бул мүчө тууралуу төмөнкүчө маалыматтар берилген:

А. Турсуновдун «Азыркы кыргыз тилиндеги чакчылдар» деген китебинде кыргыз тилиндеги чакчылдардын түрлөрү, алардын морфологиялык жана синтаксистик өзгөчөлүктөрү тууралуу кеңири маалымат берилет. Бул эмгекте жогоруда аталган мүчөнүн орхон-енисей эстеликтеринде да максатты көрсөтүү маанисинде колдонулганы белгиленип, *өлгели* деген мисал келтирилген. Ошондой эле бул мүчөнүн бир катар түрк тилдеринде да ар түрдүү фонетикалык өзгөчөлүктөрдө кездешкени белгиленип, таблицада көрсөтүлгөн (Турсунов, 1960: 27-28).

Кыргыз тилиндеги чакчылдардын татаал формаларынан бири болгон *-ганы* мүчөсү ушул эле китепте *-ган+лы* компоненттеринен уюшулганы белгиленген жана бул чакчыл формасынын кумык тилиндеги *-ганлы* вариантынын буга далил экени айтылган.

С. Кудайбергенов жана С. Давлетовдун 1980-жылы басылган «Азыркы кыргыз тили. Морфология» деген китебинде аталган мүчөнүн атоочтуктун өткөн чак *-ган* мүчөсү менен *-лы* мүчөсүнүн жалганышы аркылуу курулганы айтылат (Кудайбергенов & Давлетов, 1980: 191).

2009-жылы чыккан «Азыркы кыргыз адабий тили» деген китепте жогорудагы көз карашка туура келет жана бул чакчыл формасынын орхон-енисей эстеликтеринде да

колдонулганы белгиленип, Билге Каган жазма эстелигинен *укгалы келти* деген мисал келтирилген. Тутуму жагынан атоочтуктун *-ган* жана бардыкты билдирүүчү *-лы (-луу)* мүчөлөрү аркылуу уюшулуп, экинчи компонентинин орхон-енисей эстеликтеринде *-лыг, -лиг* формасында колдонулгандыгы белгиленген (КРУИА Ч. Айтматоватындагы Тил жана адабият институту, 2009: 454-455). Эгер бул татаал мүчө атоочтуктун *-ган* жана бардыкты билдирүүчү *-лыг* мүчөлөрүнөн уюшулса, орхон-енисей эстеликтериндеги жогорудагы мисалдарда *өлгелиг* жана *укгалыг келти* деген формада болушу керек эле. Анткени, орхон-енисей жазуу эстеликтеринде *-лы/-ли* формасындагы бардыкты билдирүүчү мүчө кездешпейт. Албетте, *-лы / -ли* мүчөсү орхон-енисей эстеликтеринде кездешет, бирок аткарган кызматы жана туюнткан мааниси жагынан алда канча алыс (Кононов, 1980: 107, Alyılmaz, 1994: 16).

Кыргыз тилинде *-ГАНЫ* мүчөсүнүн *-ГАЛЫ* деген варианты бар экени жалпыбызга маалым. Өзгөчө, *-ГАЛЫ* формасынын ичкилик говорлорунда колдонулганы белгиленген (Абдулдаев & Мукамбаев, 1959: 180), бирок кыргыз адабий тилинде биринчи варианты колдонулуп, бул мүчөнүн туюнткан маанилери дээрлик бардык грамматика китептеринде төмөнкүчө эки маанини билдиргени айтылат:

- 1) Көбүнчө негизги кыймыл аракеттин максатын туюндурат.
- 2) Негизги кыймыл-аракеттин белгилүү бир учурдан бери болуп келаткан мезгилин билдирет.

Кудайбергенов менен Давлетовдун 1980-жылы жарыяланган «Азыркы кыргыз тили. Морфология» китебинде жогорудагы эки мааниге кошумча айрым жардамчы этиштер менен бирге келип, «3. Кыймыл аракеттин аяктоого жакын калганын, чукулдап калган ишти көрсөтөт; бул учурда «кал», «тур», «жат» этиштер менен бирге колдонулат», -деп, белгиленген.

Жүсүп Мамайдын «Манас» вариантында чакчылдардын *-ГАНЫ* мүчөсүнүн эки формасы (*-ГАНЫ*, *-ГАЛЫ*) тең активдүү колдонулуп, текстте туюнткан маанилери да бири биринен айырмаланат. Бул айырмачылыктарды «Манастын» тексттинен алынган төмөндөгү ыр саптары үстүндө белгилей кетели.

Нарынды карай жөнөдү,
 Арызын айтып *баргалы*,
 Байлык менен мал айдап,
 Кыз *алгалы* келдиңби?
 Кыйактуу найза көк желек,
 Же бизди *алгалы* келдиби?
 Жез оймоктун чыгааны,
 Узду *алгалы* келдиңби?
 Баатырың көп, барчаң көп,
 Же башты *алгалы* келдиңби? (143-б.)

- Биз көчүп мында *келгели*,
 Манас бир да келбеди,
 Чылап койгон уу турат,
 Келсе суна *бергели*. (188-б.)

Айтып койуп жөнөдү,
 Касчылык болсо калмактан
 Качпай туруп *көргөлү*,
 Ажалы жетсе *өлгөлү*,

Калмак менен манжунун,
 Алаштын чегин *бөлгөлү*. (77-б.)

Жамандык жагын ойлоду,
 Эби келсе Алмаңды,
 Аман койбой *сойголу*. (221-б.)
 Аттангалы биз калдык,
 Айткалы келдим кеп-кеңеш,
 Аттанып жолго саларбыз,
 Тайсалдабай талаада,
 Айалдабай барарбыз, (96-б.)

Барча дөөлөр басташып,
 Баскалы жүрөт деп уктум,
 Кесек дөөлөр башымды,
 Кескели жүрөт деп уктум, (212-б.)

Толмок тургай көңүлүм,
 Өчкөлү келген экемин, (147-б.)

Жогорудагы мисалдарда көрүнүп тургандай эле, -ГАЛЫ мүчөсүнүн туюнткан мааниси жагынан, жогоруда кыргыз тилчилери белгилеп кеткендей эле максатты билдирип турат. Демек, бул мүчө туюнткан мааниси жагынан кандайдыр бир максат, ниетти билдирип турса, төмөндөгү мисалдарда мезгилдик маанини туюнтуп, кыргыз тилинин грамматикасына анын ичинен кыргыз тилинин морфологиясына арналган китептерде белгиленген. Тактап айтканда, бир убакыттан бери болуп келе жаткан кыймыл-аракетти, окуяны билдирип, *-дан бери* деген айкаштын маанисин бергенин байкайбыз.

- Чыңгыш атка *конголу*,
 Чыгыш менен батыштын,
 Ээси монгул *болголу*,
 Каш кайтарып кол тартып,
 Козголгон бенде болбоду. (77-б.)
 “Олжого келген кыздар” деп,
 Айттырбаган эр Бакай,
Келгели болгон бир айча,
 Кыз балдардын көңүлүн
 Кайттырбаган эр Бакай. (89-б.)

Айрыкча Манас чонойуп,
 Ат жалын тартып *мингели*,
 Өктөмсүп жүргөн калмактын,
 Ийинге бары киргени, (96-б.)
 - Ажырашып *кеткели*,
 Айланып далай жыл өттү, (119)
 Абдылда алыс *кеткели*,
 Жатса уйку келбеди, (139-б.)
 Кабарын анын *уккалы*,
 Кооптонуп жүрчү элем. (376-б.)

Ал эми төмөндөгү мисалдарда -ГАЛЫ грамматикалык формасынын «кал» жардамчы этиши менен уюшуп, жогоруда белгиленип кеткендей, кыймыл-аракеттин чукулдаганы айкын көрүнүп турат:

Баатырың жаткан токойго,
Баргалы жакын калганы. (61-б.)

Балта козгоп көчүргөн,
 Элдер калды *жеткели*. (62-б.)
 Антип жүрүү жакшы эмес,
Аттангалы биз калдык, (96-б.)

3. Корутунду

Бул мисалдардын негизинде, -ГАЛЫ мүчөсүнүн азыркы тилибиздеги -ГАНЫ мүчөсү менен бирдей колдонулгандыгын айтууга толук негиз бар. Бирок дастанда колдонулган -ГАНЫ мүчөсүнүн жогоруда белгиленген бардык маанилерден алыс болуп, заттык маанини туюндурганын байкоого болот. Андыктан бул мүчө аткарган кызматы боюнча чакчыл эмес, атоочтук маанини билдирет. Маселен, «*Мөкүбалдуу найзаны, Булгап колго алганы*» (107-б.), «*Көмө койуп салганы*» (107-б.) деген ыр саптарындагы -

ганы мүчөсү атоочтуктун *-ган* формасы менен 3-жактын таандык *+ы* мүчөсүнүн жалганышы менен уюшулганы айкын көрүнүп турат. Бул жерде атоочтук жалганган этиштин затташып, колго алган учуру, көмө койгон мезгили дегенди туюундуруп турат. «Алы келбес иш кылып, **Айттырганын** карачы» (151-б.), «Анда Сыргак ойлонду, **Ойлогону** бул болду» (182-б.), «Тыңдуунун баары бөлүндү, **Сойгону** күндө бээ болду» (62-б.), «**Койгону** жок жашырып» (139-б.), «**Көрбөгөнү** аз болсун» (163-б.), «**Көздөгөнү** Коңурбай», (181-б.) «**Кездегени** Шытшайдар» (182-б.) ж.б. көптөгөн мисалдарда атоочтуктун *-ГАН* мүчөсү затташып, бир нерсени же кишини туюнтканы жана дастандын тилинде колдонулуучу бир грамматикалык форма катары кездешкени көрүнүп турат. Демек, «Манастын» бул вариантында *-ГАЛЫ* мүчөсү чакчылдын мүчөсү болуп кызмат аткаrsa, *-ГАНЫ* мүчөсү заттык маанини берип, текстте бири биринен таасын айырмаланып турат.

Бул тилдик фактылар түрк тилдеринин анын ичинен кыргыз тилинин тарыхы үчүн маанилүү кубулуштар болушу мүмкүн. *-ГАЛЫ* мүчөсүнүн келип чыгышы тууралуу көпчүлүк түрколог жана тилчилердин пикири боюнча атоочтуктун *-ган* мүчөсү менен *-лы* мүчөсүнүн жалганышынан улам келип чыгат. Ал эми белгилүү окумуштуу А. Н. Кононовдун пикири боюнча келер чактын атоочтук *-га* мүчөсү менен *-лы* мүчөсүнүн жалганышы аркылуу уюшулганы айтылат (Кононов, 1980: 132). Мындай пикирдин айтылышы да жөн жерден болбосо керек. Демек, дастандын тилинде сакталып калган жогорудагыдай өзгөчөлүктөр мурунтадан калыптанып калган пикирлерди кайрадан карап чыгууга жана жаңы көп тараптуу илимий изилдөөлөрдү жүргүзүүгө түрткү берип турары шексиз.

Адабияттар:

- Alyılmaz, C. (1994). *Orhun Yazıtlarının Söz Dizimi*, Erzurum: Atatürk Üniv. Yay.
- Абдулдаев, Э. & Мукамбаев, Ж. (1959). *Кыргыз диалектологиясынын очерки*, Фрунзе: Кыргыз Мамлекеттик окуу-педагогика басмасы. (Abduldaev, E. & Mukambaev, J. (1959). *Kirgiz Dialektologiyasının Oçerki*, Frunze: Kirgiz Mamleketтик okuu-pedagogika basması.)
- Eckmann, J. (2005). *Çağatayca El Kitabı*, Çev. Günay Karaağaç, 3. Baskı, Ankara: Akçağ Yay.
- Gabain, A. V. (2003). *Eski Türkçenin Grameri*, Çev. Mehmet Akalın, 4. Baskı, Ankara:TDK Yay.
- Насеминоғлу, N. (1996). *Karahanlı Türkçesi Grameri*, Ankara: TDK Yay.
- Насеминоғлу, N. (1997). *Harezm Türkçesi Grameri*, Ankara: İstanbul Üniv. Yay.
- Кононов, А. Н. (1980). Грамматика языка тюркских рунических памятников VII-IX вв., Ленинград: Наука. (Kononov, A. N. (1980). *Grammatika Yazıka Tyurkskih Runičeskih Pamyatnikov VII-IX Vv.*, Leningrad: Nauka.)
- Korkmaz, Z. (2009). *Türkiye Türkçesi Grameri (Şekil Bilgisi)*, 3. Baskı, Ankara: TDK Yay.
- КРУИА Ч. Айтматоватындагы Тил жана адабият институту. (2009). *Азыркы кыргыз адабий тили*, Бишкек: Аврасия Яйынжылык. (KRUIA Ç. Aytmatovatındağı Til cana adabiyat institutu. (2009). *Azırkı Kirgız Adabiy Tili*, Bişkek: Avrasiya Yayıncılık.)
- Кудайбергенов, С & Давлетов, С. (1980). *Азыркы кыргыз тили. Морфология*, Фрунзе: Мектеп. (Kudaybergenov, S & Davletov, S. (1980). *Azırkı Kirgız Tili. Morfologiya*, Frunze: Mektep.)

- Мамай, Ж. (2004). *Манас*, 1-том, Үрүмчү: Шинжаң эл басмасы. (Mamaу, С. (2004). *Manas*, 1-tom, Ürümçü: Şincan El Basması.)
- Сагынбаева Б. & Дербишева З. (2014). *Түрк жана кыргыз тилдеринин салыштырма морфологиясы*, Бишкек: КТМУ басмасы. (Saginbaeva B. & Derbişeva Z. (2014). *Türk Çana Kırgız Tilderinin Saliştirma Morfologiyası*, Bişkek: KTMU Basması.)
- Tekin, T. (2003). *Orhon Türkçesi Grameri*, Yay. Haz. Mehmet Ölmez, İstanbul: Sanat Kitabevi.
- Турсунов, А. (1960). *Азыркы кыргыз тилиндеги чакчылдар*, Фрунзе: Кыргыз мамлекеттик окуу-педагогика басмасы. (Tursunov, A. (1960). *Azırkı Kırgız Tilindegi Çakçıldar*, Frunze: Kırgız mamlekettik okuu-pedagogika basması.)
- Щербак, А. М. (1962). *Грамматика староузбекского языка*, Москва-Ленинград: Изд. АН СССР. (Şerbak, A. M. (1962). *Grammatika Starouzbekskogo Yazıka*, Moskva-Leningrad: İzd. ANSSSR)
- Юнусалиев, Б. М. (1971). *Кыргыз диалектологиясы*, Фрунзе: “Мектеп” басмасы. (Yunusaliev, B. M. (1971). *Kırgız Dialektologiyası*, Frunze: “Mektep” Basması.)